İHYA
İhya Uluslararası İslâm Araştırmaları Dergisi
International Journal of Islamic Studies

Mülkiyet ve İktidar İlişkisi Bağlamında Mülk Kavramının İslâm Hukukundaki Yeri

Nasi ASLAN | orcid.org/0000-0002-0871-5102 | nasiaslan@cu.edu.tr
Prof. Dr., Çukurova Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, İslam Hukuku Anabilim Dalı, Adana, Türkiye
https://ror.org/05wxkj555

Muhammed ÜNVERDİ | orcid.org/0009-0008-6594-6186 | munverdi4017@gmail.com
Doktora Öğrencisi, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana, Türkiye
https://ror.org/05wxkj555

Öz

Bu çalışma, mülk kavramının İslâm hukukundaki yerini mülkiyet ve iktidar ilişkisinin kesişim noktasında ele almakta ve kavramın ferdî tasarruf hakkı ile siyasal otoriteyi açıklayan çift yönlü anlam yapısını çözümlemektedir. Çalışmanın hareket noktası, Kur'ân-ı Kerîm'de mülkün nihai ve mutlak biçimde Allah'a nispet edilmesiyle insana tanınan sınırlı tasarruf alanı arasındaki ayrımın, İslâm hukuk düşüncesinde mülkiyet teorisi ile kamu otoritesi teorisini aynı çerçevede kuran bir normatif mantık üretmesidir. Bu bağlamda insanın mal üzerindeki sahipliği, temellük serbestisi olmaktan ziyade emanet, sorumluluk ve sınırlılık ilkeleriyle kayıtlı bir yetki alanı olarak değerlendirilmekte; aynı ilkeler siyasal alanda velâyet-i âmme ve kamu düzenini tesis eden iktidarın meşruiyet kriterlerini belirlemektedir. Makalede yöntem olarak kavram merkezli bir analiz benimsenmiş; mülk ve milk ayrımı, fıkhî terminolojinin teknik dili ile İslâm siyaset düşüncesinin kurumsal kavramları birlikte okunarak değerlendirilmiştir. Çalışmada devletin gerekliliği düşüncesi; toplumsal düzenin korunması, fitnenin önlenmesi ve adaletin ikamesi gibi amaçlar üzerinden tartışılmış; imamet ve hilafet kavramlarının devlet fikrini hangi teorik ve tarihî düzlemlerde taşıdığı gösterilmiştir. Ayrıca müçtehitlerin norm üretimindeki rolü ve örfî düzenlemelerin şer'î sınırlar içindeki konumu ele alınarak, İslâm hukukunda yasama ve egemenlik tartışmalarının "mülkün Allah'a aidiyeti" ilkesiyle nasıl sınırlandığı ortaya konulmuştur. Çalışma, mülk kavramını, mülkiyet rejiminin bir unsuru olmaktan öte, meşruiyet, otorite, adalet ve kamu düzeni arasında kurucu bağlar tesis eden bir anahtar kavram olarak yeniden konumlandırmayı amaçlamaktadır. Bu yönüyle makale, İslâm kamu hukukunun kavramsal dilini mülkiyet tartışmalarıyla irtibatlandırarak literatürdeki parçalı okumaları bütünleştiren bir katkı sunmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Hukuku, Mülk, Mülkiyet, Egemenlik, İmamet.

Atıf Bilgisi

Aslan, Nasi – Muhammed Ünverdi. "Mülkiyet ve İktidar İlişkisi Bağlamında Mülk Kavramının İslâm Hukukundaki Yeri". *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 12/2 (Temmuz 2026), 702-728. DOI: 10.69576/ihya.1878223

İHYA
İhya Uluslararası İslâm Araştırmaları Dergisi
International Journal of Islamic Studies

The Place of the Concept of Mulk in Islamic Law in the Context of the Relationship Between Property and Political Power

Nasi ASLAN | orcid.org/0000-0002-0871-5102 | nasiaslan@cu.edu.tr
Professor, Çukurova University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Division of Islamic Law, Adana, Türkiye
https://ror.org/05wxkj555

Muhammed ÜNVERDİ | orcid.org/0009-0008-6594-6186 | munverdi4017@gmail.com
PhD Student, Çukurova University, Graduate School of Social Sciences, Adana, Türkiye
https://ror.org/05wxkj555

Abstract

This article examines the place of the concept of *mulk* in Islamic law at the intersection of the relationship between property and political power, and analyzes the concept's dual semantic structure that accounts for both the individual right of disposal and political authority. The study's point of departure is that the distinction between, on the one hand, the Qur'anic attribution of *mulk* in an ultimate and absolute sense to God and, on the other, the limited sphere of disposal granted to the human being generates a normative logic in Islamic legal thought that constructs a theory of ownership and a theory of public authority within the same framework. In this context, a person's ownership over property is understood not so much as an unrestricted freedom of appropriation as a sphere of competence constrained by the principles of trusteeship, responsibility, and limitation; the same principles, in the political domain, determine the criteria of legitimacy for *wilāyat al-ʿāmma* and for the power that establishes public order. Methodologically, the article adopts a concept-centered analysis; the distinction between *mulk* and *milk* is assessed through a conjoint reading of the technical language of juristic terminology and the institutional concepts of Islamic political thought. The idea of the necessity of the state is discussed through aims such as the preservation of social order, the prevention of *fitna*, and the establishment of justice; and it is shown on which theoretical and historical planes the concepts of imamate and caliphate carry the idea of the state. Furthermore, by examining the role of the *mujtahids* in the production of norms and the position of customary regulations within the boundaries of the Sharīʿa, the article demonstrates how debates on legislation and sovereignty in Islamic law are delimited by the principle that "*mulk* belongs to God." The study aims to reposition the concept of *mulk* not merely as an element of the property regime, but as a key concept that establishes constitutive links among legitimacy, authority, justice, and public order. In this respect, the article seeks to offer a contribution that integrates fragmented readings in the literature by relating the conceptual language of Islamic public law to debates on property.

Keywords: Islamic law, Mulk, Property, Sovereignty, Imamate.

Citation

Aslan, Nasi – Muhammed Ünverdi. "The Place of the Concept of Mulk in Islamic Law in the Context of the Relationship Between Property and Political Power". *İhya International Journal of Islamic Studies* 12/2 (July 2026), 702-728. DOI: 10.69576/ihya.1878223

Makale Bilgileri | Article Information		
Makale Türü	Araştırma Makalesi	Research Article
Geliş Tarihi | Date of Submission	30 Ocak 2026	30 January 2026
Kabul Tarihi | Date of Acceptance	7 Mayıs 2026	7 May 2026
Yayınlanma Tarihi | Date of Publication	16 Temmuz 2026	16 July 2026
Değerlendirme | Peer-Review	Çift kör hakemlik – İki dış hakem	Double anonymized - Two external
Etik Beyan | Ethical Statement	Bu çalışmanın tasarlanması, yürütülmesi ve kaleme alınması dâhil olmak üzere tüm aşamalarında bilimsel araştırma ve yayın etiğine titizlikle riayet edildiği; doğrudan veya dolaylı olarak yararlanılan bütün kaynakların eksiksiz, doğru ve usulüne uygun biçimde kaynakçada gösterildiği beyan olunur.	It is hereby declared that, throughout all stages of the design, conduct, and writing of this study, due care was taken to comply with the principles of scientific research and publication ethics, and that all sources directly or indirectly used have been fully, accurately, and appropriately cited in the references.
Etik Bildirim | Ethical Issues Notification Address	ihyajournal@gmail.com	ihyajournal@gmail.com
Plagiarism Checks	Turnitin Benzerlik Taraması	Turnitin Similarity Check
Çıkar Çatışması | Conflicts of Interest	Yazar(lar), çalışmanın hazırlanması ve yayımlanması sürecinde herhangi bir çıkar çatışmasının mevcut olmadığını beyan eder	The author(s) declare that there is no conflict of interest with respect to the preparation and publication of this study.
Finansman |Funding	Yazar(lar), bu çalışma için herhangi bir dış finansman alınmadığını beyan etmektedir.	The author(s) declare that no external funding was received for this research.
Telif Hakkı & Lisans | Copyright & License	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. Yazıların içeriğinden yazarlar sorumludur. Bu dergide yer alan yazılarda ifade edilen görüş ve değerlendirmeler, yazarlarının kişisel fikirlerini yansıtır; derginin kurumsal görüşü olarak kabul edilemez. Makale içeriklerinin bilimsel ve hukuki sorumluluğu tümüyle yazarlara aittir; dergi editörleri ve yayın kurulu bu konuda herhangi bir sorumluluk üstlenmez.	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. The views and opinions expressed in the articles published in this journal are solely those of the authors and do not reflect the official position of the journal. The authors bear full scientific and legal responsibility for the content of their articles; the editors and the editorial board assume no responsibility in this regard.

Extended Abstract

This article interrogates the concept of mulk in Islamic law by treating it as a *hinge concept* that simultaneously speaks to private proprietary control and political authority/sovereignty. Rather than reducing *mulk* to modern "property," the study argues that the Islamic legal–political tradition preserves a dual semantic architecture: *mulk* denotes a legally protected sphere of disposal over things, while also designating the capacity to rule, establish order, and exercise *wilāyat al-ʿāmma* (public authority). The article's point of departure is the Qurʾanic insistence that *mulk* belongs to God in an ultimate sense, alongside the recognition that humans are granted only a limited and accountable sphere of disposal—an asymmetry that generates a normative logic linking ownership theory and public authority theory within the same framework. Aim and research problem. The central problem addressed is how Islamic legal thought conceptualizes the relationship between: (i) God's absolute ownership and sovereignty, and (ii) the human being's derivative, conditional competence to possess, transfer, and govern. The article claims that the "ownership" side and the "sovereignty" side are not two unrelated themes; they are structurally connected by a shared emphasis on trusteeship (amāna), responsibility (taklīf), and limitation (taqyīd). In practical terms, the same principle that prevents proprietary rights from becoming an unrestricted freedom of appropriation also constrains political power from becoming arbitrary domination. Thus, *mulk* functions as a conceptual bridge between legitimacy, authority, justice, and public order. Methodology. The study employs a concept-centered and text-analytic method. It reconstructs the semantic nucleus of *mulk* (root m-l-k) and tracks its expansion across juristic terminology and Islamic political thought. Particular emphasis is placed on the distinction between mulk and milk, read conjunctively with institutional vocabularies such as *imāma*, *khilāfa*, *wilāya*, and *maṣlaḥa*. The Qurʾan and Sunna are treated as sources that provide not a detailed constitutional blueprint but a normative horizon (justice, consultation, competence, removal of oppression), which later political–juristic literatures institutionalize in varying degrees. Findings: mulk as bounded competence in private law. On the private-law side, the article frames ownership as a *sphere of competence* rather than absolute dominion. The juristic mechanisms that operationalize this boundedness include rules of legal capacity (ahlīyya), constraints on disposal, and interventions such as ḥajr (restriction) in cases of wastefulness or incapacity. The analysis highlights how scriptural and juristic materials position wealth as an object of stewardship, so that "having" is inseparable from accountability. This logic also authorizes regulatory intervention when individual disposal undermines communal welfare, with *wilāyat al-ʿāmma* emerging as the doctrinal form that makes such intervention non-arbitrary: the ruler's role is not proprietary seizure but normatively framed protection of public interests. Findings: mulk as legitimacy and public authority in political thought. On the political–public law side, the article argues that the state appears as a practical and moral necessity aimed at preserving social order, preventing *fitna*, and establishing justice—goals that classical Sunni political theory commonly treats as foundational. The conceptual pair *imāma/khilāfa* is examined as the institutional vocabulary that carries the idea of the state across history, while also reflecting intra-Islamic differences (e.g., the relocation of *imāma* into creed in some Shiʿi constructions versus its predominantly juristic/practical framing in Sunni traditions). The article reads major theorists (e.g., al-Māwardī

and later systematizers) as articulating *imāma* as a general public guardianship designed to secure religion and worldly order, thereby tying political authority to normative duties rather than to personal entitlement. Legislation, sovereignty, and the limits of power. A key contribution of the study is its treatment of "legislation" and "sovereignty" debates through the prism of *mulk's* ultimate divine attribution. By analyzing the role of mujtahids in norm production and the admissibility of customary/administrative regulations (ʿurf/ʿāda; siyāsa) within Sharīʿa boundaries, the article argues that Islamic legal theory constructs a layered normative order: interpretive juristic activity and administrative regulation are possible, but neither can be equated with an unconstrained sovereign will. The decisive limiter is the principle that *mulk*—in the final sense of ownership and command—belongs to God, which restricts both private accumulation as unaccountable domination and political governance as self-justifying sovereignty. Conclusion and contribution. The article ultimately repositions *mulk* as more than a property-regime term: it is a constitutive concept that coordinates the Islamic legal imagination of authority (who may rule and under what constraints), justice (what stabilizes rule), and public order (what makes collective life possible). By integrating juristic semantics with public-law concepts, the study aims to overcome fragmented readings in the literature and to show that Islamic law's discourse on property and its discourse on political power are best understood as two registers of the same normative grammar.

Giriş

İslâm siyaset ve hukuk düşüncesinde "mülk" ile "devlet" kavramları, çoğu zaman aynı tarihî tecrübenin iki farklı yüzünü gösteren, birbirini besleyen ve birbirini açıklayan bir kavram çiftidir. Bununla birlikte modern literatürde mülkün daraltılarak "mülkiyete indirgenmesi, devletin ise salt kurumsal bir organizasyon yahut hukukî bir kişilik olarak ele alınması, klasik kaynaklarda birlikte işleyen tasarruf–otorite ilişkisinin kavranmasını zorlaştırmıştır. Oysa İslâmî literatürde mülk, bir yandan insan–eşya ilişkisini kuran tasarruf yetkisinin adıdır; diğer yandan yönetme kudreti, hükümranlık sahası ve kamu düzeni üretme kapasitesiyle irtibatlı bir siyasal anlam örgüsüne sahiptir. Devlet kavramı ise herhangi bir yerde iktidarın tarih boyunca el değiştirmesine rağmen kamu düzenini temin etme ihtiyacının sürekliliği sayesinde kurumsallaşmış üstelik böylece teşkilatlı ve devamlı bir yapı olarak belirginleşmiştir. Bu kurumsallaşma dikkate alındığında, mülk kavramı da bireysel bir tasarruf alanı olmaktan çıkarak kurumsal bir zemine taşınmış görünmektedir. Bu çalışma, söz konusu iki kavramın kesişiminde ortaya çıkan "mülk–milk–yönetim" ilişkisini İslam hukuku ve İslâm hukuk felsefesi bakımından açık bir şekilde ortaya koymayı hedeflemektedir.

Makalede ele alınan temel mesele, mülkün nihai sahibinin Allah olduğu vurgusuyla insana tanınan tasarruf alanı arasındaki ilişkinin mülkiyet teorisi ile siyasal otoritenin meşruiyetini birlikte kuran bir mantığa sahip olmasıdır. Kur'ân-ı Kerîm'de mülkün Allah'a nispeti, hâkimiyetin ve hüküm koyma yetkisinin kaynağına dair kurucu bir ilke ortaya koyarken, insana izafe edilen mülk, emanet bilinciyle kayıtlı bir sorumluluk alanına işaret eder. Bu çerçevede mülkiyet, mutlak bir temellük serbestisi olmaktan ziyade meşru tasarruf sınırları ve ehliyet şartları içinde anlam kazanır. Aynı ilkesel zemin, yönetim alanında da otoritenin sınırsız ve keyfî bir tasarruf kudreti şeklinde anlaşılmamalı, bilakis kamu yararını ve adaleti gerçekleştirmekle yükümlü bir "kamu velayeti" olarak düşünülmelidir. Dolayısıyla bu çalışma, mülk kavramının ferdî malvarlığı ilişkilerinden devletin gerekliliğine, imamet/hilafet tartışmalarından egemenlik ve yasama meselesine uzanan geniş bir şemsiye kavram olarak nasıl işlediğini kavramsal süreklilik içinde ele almaktadır.

Bu hedef doğrultusunda çalışmanın yöntemi, kavram merkezli bir okuma ile metin tahlilini birlikte yürütmektir. Öncelikle devletin kelime manası bağlamında dolaşım ve el değiştirme anlamları temel alınarak mülkün tasarruf kudreti merkezli anlam ekseni belirginleştirilmekte; ardından Kur'ân-ı Kerîm ve sünnetin devlet idaresine ilişkin dili, ayrıntılı bir teşkilat modelinden ziyade küllî ilkeler vazeden bir normatif çerçeve olarak değerlendirilmektedir. Bu çerçeve, klasik siyaset literatürünün kurucu metinleri ve özellikle imamet/hilafet başlıkları üzerinden kurumsallaştırılmakta; Şîa'nın imameti itikadî düzleme taşıyan yaklaşımı ile Ehl-i sünnetin konuyu fıkhî bir zorunluluk ve toplumsal düzen problemi olarak ele alan çizgisi, kavramın tarihî seyri içinde konumlandırılmaktadır. Devamında müçtehitlerin rolü ve yasama alanının tarihsel işleyişi ele alınarak şer'î delillerin belirlediği sınırlar içinde örfî düzenlemelerin hangi mantıkla anlam kazandığı

gösterilmekte; egemenlik, hâkimiyet, velâyet-i âmme ve mülk kavramlarının birbirini tamamlayan bir terminoloji oluşturduğu ortaya konulmaktadır. Bu yaklaşım, kavramları tekil tanımlar halinde sıralamak yerine, her birini diğerinin ürettiği hukukî ve siyasî sonuçlar içinde çözümlemeyi amaçlamaktadır.

Çalışmanın alana katkısını üç kategoride ortaya koymak mümkündür. Birincisi, mülk kavramının mülkiyet–otorite ikiliğini tek bir kavramsal çekirdekte toplayan yapısını, Kur'ân-ı Kerîm ve sünnetin normatif ufku ile fıkhî dilin teknik kategorileri arasında irtibat kurarak yeniden inşa etmektedir. İkincisi, imamet/hilafet tartışmalarını salt tarihî bir çekişmenin dili olmaktan çıkarıp, devletin gerekliliği, kamu düzeninin sürdürülebilirliği ve adaletin kurumsal temini gibi hukuk felsefesi problemleriyle ilişkilendirerek kavramların işlevsel niteliğini öne çıkarmaktadır. Üçüncüsü ise yasama ve egemenlik bahislerinde, İslâm hukukunun normatif kaynak düzeni ile tarihsel uygulama alanı arasında oluşan dengeyi, "emanet" ve "sorumluluk" merkezli siyasal meşruiyet çerçevesi içinde açıklamaya çalışmaktadır. Böylece çalışma, mülkün bir taraftan insanın eşya üzerindeki tasarrufunu düzenleyen hukukî statü, diğer taraftan kamu düzenini mümkün kılan siyasal otorite ve egemenlik sahası olarak okunabileceğini ve bu iki okumanın birbirini dışlamadığını, aksine İslâm hukuk düşüncesinin bütünlüğü içinde birbirini tamamladığını göstermeyi hedeflemektedir.

1. Kavramsal Çerçeve

Devlet ve mülk kavramları İslâm siyaset ve hukuk düşüncesinde birer ıstılahî kavramdan öte birçok farklı yönleri olan kelimeler olmuştur. Her iki kavramın kök anlamları, tarihsel tecrübe ve normatif düzen fikriyle birleşerek "otorite" ile "tasarruf" arasındaki ilişkiyi açıklayan bir kavramsal haritaya dönüşmüştür. Bu bölümde amaç, devletin (دولة) dolaşım ve el değiştirme semantiğinden hareketle iktidarın toplumsal dolaşım boyutunu, mülkün (ملك) ise tasarruf yetkisi merkezli anlam çekirdeğinden hareketle mülkiyet ve egemenlik alanlarına doğru genişleyen hukukî imkânlarını belirginleştirmektir.[1]

Mevzuyu müstakil olarak ele alan ve İslâm siyaset düşüncesinin en önemli klasik eserlerinden biri olan Mâverdî'nin (ö. 1058) *el-Aḥkāmu's-Sultaniye* adlı eseri, devlet yönetimi, imamet ve kamu yönetimi konularında temel bir kaynak olarak kabul edilmektedir. Mâverdî bu eserinde, devlet başkanlığının gerekliliğini, devlet başkanının görev ve sorumluluklarını, vezirlik müessesesini ve diğer kamu görevlilerinin vazifelerini

[1] Muzaffer Şahin - Halil Altuntaş, *Kur'ân-ı Kerîm Meâli* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), Âl-i İmrân 3/140; Haşr 59/7; İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed B. Mükerrem B. Alî B. Ahmed El-Ensârî Er-Ruveyfiî, *Lisânü'l-ʿArab* (Beyrut: Dârü'l-Lisani'l-Arab, 1970), 8/267-268; Ahmet Davutoğlu, "Devlet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/234; Muhammed Amim El-İhsan el-Bereketî, *et-Tarifatu'l-Fıkhiyye* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2003) 216.

sistematik bir şekilde ele almıştır.[2] Mâverdî'ye göre, insanların toplum halinde yaşamaları ve aralarında çıkan anlaşmazlıkların çözüme kavuşturulması için bir yöneticiye ihtiyaç duymaları kaçınılmazdır.[3] Öte yandan Mâverdî, imameti din ve dünya işlerinin korunması için konulmuş genel bir velayet olarak tanımlamakta ve bunun şer'i bir zorunluluk olduğunu vurgulamaktadır. İmametin gerekliliği hususunda ümmetin icmâ ettiğini belirten Mâverdî, bu konuda yalnızca Esamm'ın[4] muhalif görüş beyan ettiğini ifade etmektedir.[5]

Hanbeli fakihi Ebu Ya'lâ el-Ferrâ (ö. 458/1066) da Mâverdî'nin eserinden etkilenerek aynı isimle bir kitap telif etmiş ve İslâm kamu hukuku literatürüne önemli katkılarda bulunmuştur. Ebu Ya'lâ'nın eseri, Hanbeli mezhebinin siyaset ve kamu yönetimi anlayışını yansıtması bakımından değerlidir. Her iki eser de İslâm devlet teorisinin temellerini oluşturan ve konuyu müstakil olarak ele alan klasik metinler arasında yer almaktadır.[6]

Diğer yandan İslâm siyaset düşüncesini sistematik olarak ele alan ilk İslâm âlimi İbn Haldun (ö. 1406), *Mukaddime* adlı eserinde, mülk ve devlet kavramlarını ayrıntılı olarak değerlendirmiş, her iki kavramı, bazı nüanslar dışında, aynı anlamlara gelecek şekilde kullanmıştır. Hükümdarlık, yönetme, dünyevi otorite, yürütme ve hükümet gibi anlamlarda kullanılan "mülk" kavramı, İbn Haldun'a göre evrensel bağlamda bir siyasi örgütlenmeyi ifade etmektedir. İbn Haldun'un, mülk kavramını genel olarak iktidar manasında, devlet kelimesini ise hanedan ve monarşi anlamında kullandığı görülmektedir.[7]

İbn Haldun mülkü üç kategoride değerlendirmiştir: Bunlardan ilki, keyfi isteğe, şahsi arzulara dayalı olan, baskı ve zor kullanma, ilkellik arz eden tabii mülktür. İkincisi, yalnız bu dünya için faydayı gözeten, zararları önleyen, akla dayalı olan siyasi mülktür. Kazanılan tecrübeler sonucu tabii mülkün gelişmiş bir üst versiyonu olan siyasi mülk, dini temayüllere saygılı olması durumunda faydalı bir mülke dönüşebilir. Üçüncüsü ise, dinin korunmasını ve dünyanın dinî hükümlere göre idare edilmesini ifade eden dünyevi ve uhrevi bütün işleri kapsayan ve toplum maslahatını gözeten hilafettir.[8]

---

[2] Abdullah Çolak, "Mâverdî ve el-Ahkâmu's-Sultaniyyesi", *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 5/1 (Temmuz 2016), 173-215.

[3] Muhammed b Muhammed b Habîb el-Bağdâdî el-Mâverdî, *el-Aḥkâmü's-Sulṭâniyye* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 1994), 15.

[4] Tam künye; Ebû Bekir Abdurrahman b. Keysân el-Esamm'dır. Basra çevresinde yaşamış ve 200/815–816 veya 201/816–817 yıllarında vefat etmiştir.

[5] Mâverdî, *el-Aḥkâmü's-Sulṭâniyye,* 16; Muhammed b. el-Hüseyin Ebu Ya'lâ el-Ferrâ, *el-Aḥkâmü's-sulṭâniyye* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2000), 19.

[6] Özgür Kavak, "Dünya ve Din Siyaseti: Said b. İsmail El-Aksarayi'nin Siyaset İlmihalinde Hilafet", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 32 (2014), 63-98.

[7] Ümit Hassan, *İbn Haldun Metodu ve Siyaset Teorisi* (İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2015), 246-247; Ahmet Arslan, *İbn Haldun* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017), 108.

[8] İbn. Haldun, *Mukaddime,* çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergah Yayınları, 2018), 418-420; Kadir Canatan, *İslâm Siyaset Düşüncesi ve Siyasetname Geleneği* (İstanbul: Doğu Kitabevi Yayınları, 2014), 280-281.

İbn Haldun'a göre dinî bir egemenlik unsuru olmayan mülk, ilahi inanca ve kutsal kitaplara sahip olmayan topluluklarda da görülebilir. Bu açıdan değerlendirildiğinde, mülk-devlet sahibi olmak için dini hükümlerin olması zorunluluğu ortadan kalkmaktadır. Nitekim mülke, akli ve siyasi alternatiflerle de ulaşılabilmektedir. İbn Haldun, dini siyasetin tercih edilmesindeki temel noktanın, bu dünyadan öte, uhrevi boyutta mutluluğa ulaşmak olduğunu ifade etmiştir.[9]

İbn Haldûn, mülk ve melik kavramlarını, siyasal hâkimiyetin toplumsal şartlar içinde teşekkül eden sebep–sonuç ilişkileriyle açıklanan bir olgu olduğu kabulü üzerine kurar ki ona göre mülk, bir hükümdarın fiilî iktidarı altında bulunan ülke ve hâkimiyet alanı iken, melik ise bu hâkimiyet alanını elinde tutan, yani yönetme kudretini temsil eden şahsı ifade eder. Bu çerçevede hükümdarın mülkü, yönetimi altındaki ülke ve onun üzerinde tesis edilen siyasal düzen demektir.[10]

İbn Haldûn'un yaklaşımı, devletin salt bir güç gösterisi olarak görülmesinden ziyade toplumsal yapı, asabiyet ve düzen ihtiyacının ürettiği bir siyasal örgütlenme olduğu yönündedir. Bu bağlamda siyasal otoritenin yönetilenler üzerinde sınırsız ve keyfî bir tasarruf yetkisine sahip olmadığı yönünde ilkesel bir sınırlandırmayı da içerir. Bu sebeple o, İslâm siyaset düşüncesi literatüründe devlet olgusunu sosyolojik bir zeminde teorileştiren öncü isimler arasında değerlendirilir.

1.1. Devlet (دولة) Kavramı

Devlet kavramı, idare olgusunun süreklilik kazanarak teşkilatlı bir yapıya dönüşmesiyle "kurumsal" bir mahiyet kazanır. Arapça "d-v-l" kökünün dolaşım, dönüşüm ve el değiştirme anlam alanı, siyasî iktidarın ve servetin belirli eller arasında dönüşümlü dolaşması fikriyle birleşerek devletin tarihî-sosyolojik tabiatına işaret eder.[11] Kur'ân'da aynı kökten türeyen kullanımların "elden ele dolaşan/tedâvül eden" anlam çerçevesinde yer alması, iktidarın ve servetin toplumsal dolaşım boyutunu görünür kılar. Bu bağlamda Âl-i İmrân 3/140'ta günlerin insanlar arasında "dolaştırılması" vurgusunu metaforik düşündüğümüzde, bu durum tarihsel üstünlük ve güç ilişkilerinin de sabit bir mülkiyetten ziyade toplumsal şartlara göre el değiştiren bir dolaşım olarak kavranmasına imkân verir. Haşr 59/7'de servetin yalnız belirli zümreler arasında dolaşan bir imtiyaz olmaması gerektiğine ilişkin vurgu ise, devleti salt bir iktidar aygıtı olmaktan çıkarıp dağıtım ve denge kuran bir kamu düzeni fikrine bağlar.[12] Bu anlam çerçevesinde kavramsal olarak devletin "dolaşımı düzenleyen" manası ön plana çıkartılarak "kurumsal süreklilik" olarak görülmesi mümkündür.

---

[9] Ömer Türker, "İbn Haldun Düşüncesinde Süreklilik ve Değişkenlik Bağlamında Mülkün Tabiatı", *İbn Haldun Çalışmaları Dergisi* 1, (2016), 123-140.

[10] Ergin Ergül, *Hukukçu ve Siyasetçi Kimliğiyle İbn Haldun* (Ankara: Adalet Yayınevi, 2018), 60-61.

[11] İbn. Manzûr, *Lisânü'l-ʿarab,* 8/267.

[12] Davutoğlu, "Devlet", 9/234.

1.2. Mülk ve Tasarruf Yetkisi

"Mülk" kavramı, Arapça "m-l-k" kökünün ürettiği geniş anlam alanı içinde "hakimiyet kurma, güç yetirme, elde etme, kontrol altına alma ve bir şey üzerinde tasarrufta bulunma" yönlerini bünyesinde toplar.[13] Bu kökten türeyen dil ailesi, sahiplik ile otoriteyi ortak bir manada birleştirir ki o da "tasarruf kudreti" olarak düşünülebilir. Nitekim kökün "على" harf-i ceriyle kullanımı, bir şey veya kimse üzerinde otorite kurma ve yönetme manalarını belirginleştirir.[14] Bu semantik alanın fıkhî dile taşınmasını mümkün kılan iki kritik türetim ise temellük (تملك) ve temlîk (تمليك) kavramlarıdır. Temellük, sahip olmak; temlîk ise başkasını malik kılmayı ifade eden bir hukukî işlem ve sonuçtur.[15] Bu çerçevede mülk, genel bir tarifle "tasarruf yetkisi olan bir kimsenin hükmen bir şeye sahip olması" anlamına kavuşur ve sahiplik, salt fiilî hakimiyetten ziyade hükmî bir statü olarak temellenir.

Mülk kavramı, izafet edildiği mercie göre hakikî ve mecazî olarak ikiye ayrılır. Allah'a nispet edilen mülk hakikîdir. Allah'ın dışındakilere nispet edilen mülk ise mecazî bir muhteva taşır ve insanın eşya üzerindeki tasarrufunu sınırlı bir emanet alanı olarak konumlandırır. Bu ayrım, mülkün metafizik aidiyet ve hukukî tasarruf şeklinde iki düzlemde okunmasını zorunlu kılar. Kur'ân'da mülkün Allah'a atfedilmesi, mutlak egemenliğin Allah'a ait olduğunu vurgularken, insanlara izafe edilen mülk, siyasal otorite ve dünyevî yönetim alanına işaret eden mecazî bir kullanımı öne çıkarır. Bu noktada "melekût" (ملكوت) kavramı, mülkün büyüklük, kudret ve hükümranlık boyutunu çağrıştırarak, Allah'ın gökler ve yer üzerindeki tasarrufuna dair daha kapsamlı bir semantiği temsil eder. Böylece mülk, bir taraftan Allah'ın mutlak hakimiyetiyle diğer taraftan insanın yeryüzündeki sorumluluğu ve tasarruf alanıyla irtibatlandırılmış olur.[16]

Kur'ân-ı Kerîm'de mülk kavramı bağlamında yönetim, maddî mülkiyet anlamından daha baskın şekilde yer almaktadır. Bu durum, kavramın "siyasî-semiyotik" bir ağırlığa sahip olduğunu gösterir. Bu çerçevede mülk, Kur'ân'da Allah'ın mülkü,[17] insanların mülkü (iktidar ve saltanat)[18] ve maddî sahiplik (mal, servet, mülkiyet)[19] olmak üzere farklı kategoriler içinde değerlendirilebilir. Bu çoklu kullanım, kavramı tek bir düzleme indirgemeyi güçleştirir. Zira bu kavramsal kullanım bir yandan mülkü hukukî bir statü olarak mülkiyet kurumuyla ilişkilendirirken, bir yandan da yönetim ilkeleriyle temas ettirilmesini mümkün kılar. "*De ki: Ey mülkün gerçek sahibi olan Allah'ım! Mülkü dilediğine*

[13] Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer b. Muhammed Zemahşerî, *Esâsû'l-Belâğa*, thk. Muhammed Bâsil (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 1998), 2/227-228.

[14] er-Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât elfâzi'l-Kur'ân* (Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 1412), 775-776.

[15] Bereketi, Muhammed Amim el-İhsan, *et-Tarifatu'l-Fıkhiyye*, (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2003), 216.

[16] Kur'ân-ı Kerîm Meâli, Enam 6/75; el-A'râf 7/185; el-Mü'minûn 23/88; Yasin 36/83; Vecdi Akyüz, *Kur'ân'da Siyâsî Kavramlar* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1998), 31-32; Nihat Azamat, "Melekut", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/45.

[17] Kur'ân-ı kerîm meâli, Bakara, 2/107; Al-i İmran, 3/189; Sad, 38/10,20, 35; Zuhruf, 39/51.

[18] Kur'ân-ı kerîm meâli, Bakara, 2/248, 251; Nisa, 4/53; Yusuf, 12/101; Yasin, 36/71. Sad, 38/20, 35.

[19] Kur'ân-ı kerîm meâli, Ankebût, 29/17; Yasin, 36/71, en-Nahl, 16/73; Sebe', 34/22; İsra, 17/100; Yunus, 10/31.

verirsin, dilediğinden çekip alırsın..."[20] anlamındaki vurgu, mülkün nihai kaynağını belirlerken siyasal otoritenin de bir imtihan ve sorumluluk alanı olduğunu hatırlatır. Bu çerçevede Kur'ân, yönetim işlevleri ve kurumları hakkında ayrıntılı bir teşkilat modeli sunmaktan ziyade, hakkaniyet, istişare, zulmü kaldırma ve ehliyet gibi ilkeleri belirleyerek mülkün idare alanına açılan uzantısını normatif bir çerçeveye bağlar.[21]

Kur'ân'da mülk kavramı, siyasal egemenlik anlamının yanında insan–eşya ilişkisini düzenleyen hukukî bir statü olan mülkiyet kurumuyla doğrudan ilişkilendirilebilir. İslâm hukuk düşüncesinde mülkiyet, insanın eşya üzerindeki tasarruf yetkisini ifade eder; ancak bu yetki mutlak bir hak şeklinde kurgulanmaz. Mülkiyet, insanın yeryüzündeki halifelik misyonuyla kayıtlı bir emanet olarak değerlendirildiğinden, tasarrufun meşruiyet sınırları ve hukukî ehliyet şartları belirleyici hale gelir. Bu yaklaşım, mülkiyeti sahiplikten ibaret görmeyip onu "meşru tasarruf" düzenine bağlar. Böylece mülk, mülkiyet alanında bir hukukî-otoritatif boyut kazanır ki bu kavram, idare alanına taşındığında ülke ve egemenlik sahası anlamlarına doğru genişler.[22]

Mülkiyetin bu kayıtlı yapısı, fıkıhta "sefihlik" ve "hacir" müesseseleri üzerinden somutlaşır. en-Nisa 5. ayette malların "sefihlere verilmemesi" emri, tasarruf ehliyeti ile mülkiyetin kullanım alanı arasında doğrudan bir ilişki kurar. Ahkâm tefsiri geleneğinde Cessâs, bu ayeti yorumlarken malı koruma ve yönetme yetisi bulunmayan kimselere malların teslim edilmemesini hukukî bir zorunluluk şeklinde temellendirir ve bu durumun hacir mekanizmasını doğurduğunu belirtir.[23] Elmalılı'nın "sefih" kavramını yalnız aklî zayıflıkla sınırlamayıp dinî ve ahlâkî yönden malı yanlış yönetme, israf ve günaha sevk eden davranışları da kapsayacak şekilde yorumlaması, mülkiyetin sosyal düzenle irtibatını da güçlendirir. Bu tasarruf ehliyeti, böylece, ferdî yeterlilikten öte toplumun güvenliğinin bir parçası haline gelir.[24]

Bu çerçeve, devletin müdahale yetkisini "velayet" kavramı üzerinden anlamlandırmaya da elverişlidir. Bu bakıştan hareketle mülkiyetin, toplumsal yararı zedeleyecek biçimde işletilmesi halinde "kamu velayeti" düşüncesi devreye girer ve siyasal otoritenin düzenleyici rolü meşruiyet zemini kazanır. Böylece kimi çevrelerce, "Allah'ın sizin için geçim vasıtası kıldığı mallar" şeklinde ifade edilen çıkarımsal vurgu ve sosyal maslahat fikriyle irtibatlandıran yaklaşım, mülkiyetin sadece sosyal fonksiyonunu öne çıkarır ve bu fonksiyonun ihlali durumunda velayet-i âmme üzerinden müdahale alanını temellendirir.

---

[20] Kur'ân-ı kerîm meâli, Âl-i İmrân 3/26.

[21] Mustafa Sağlam, "Kur'an'da Mülk Kavramının Anlamsal Çerçevesi", *Umde Dini Tetkikler Dergisi* (2019), 120-125; Muhammed Selim Avva, *İslâm Devletinde Yönetim Şekli,* çev. Âdem Yerinde (İstanbul: Mana Yayınları, 2011), 128; Abdullah Taha İmamoğlu, *Hadis ve Siyaset* (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2015), 14.

[22] Sağlam, "Kur'an'da Mülk Kavramının Anlamsal Çerçevesi" 122; Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, 3/31; İbn Manzûr, *Lisânü'l-ʿArab,* 8/268; Bereketi, *et-Tarifatu'l-Fıkhiyye,* 217.

[23] el-Cessas, Ebubekir er-Râzî, *Ahkâmu'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415), 2/339-340.

[24] Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1982), 2/1292; Sağlam, "Kur'an'da Mülk Kavramının Anlamsal Çerçevesi", 121.

Burada mülkün nihai sahibinin Allah olduğu fikri, müdahalenin keyfî bir temellük şeklinden ziyade düzenleyici bir kamu yetkisi şeklinde kurgulanmasına imkân verir.[25]

Bunun tezahürü olarak devlet tanımlamalarında yaygın kullanımda yer alan halk, ülke ve hakimiyet unsurları, zorunlu unsurlar olarak kabul edilmektedir. İslâm hukukunda, naslara dayalı örfi hukukun şartlarına göre şekillenen bir millet mefhumu mevcuttur. Buna göre, egemen devletin otoritesini bağımsız olarak sürdürdüğü, toprak bütünlüğüne sahip bir ülke mefhumunun olduğunu da söylemek mümkündür.[26]

1.3. Siyasî Düşüncede Mülk, Devlet, Ülke ve Egemenlik Sahası

Mülk kavramı, siyasi örgütlenmeyi ifade eden daha geniş bir çerçevede hükümdarlık, yönetme, dünyevî otorite ve yürütme gibi anlamlar kazanır. Bu bağlamda İbn Haldun'un mülk ve devlet kavramlarını büyük ölçüde aynı anlam ufkunda değerlendirmesi, mülkün, iktidar düzeni ve egemenlik sahası olarak düşünülmesini güçlendirir. Mülkün idari bağlamda devlet yerine kullanılabilmesi ve devletin ülke unsuruna karşılık gelmesi, "memleket" (مملكة) kelimesinin aynı kökten türemesiyle de desteklenir. Böylece mülk, eşya üzerinde tasarruf yetkisi ile ülke ve siyasal kudret üzerinde tasarruf alanını çağrıştıran çift tabakalı bir kavram haline gelir.[27]

Bu çift anlamlı yapı, devletin dolaşım semantiğiyle birleştiğinde kavramsal zengin bir anlamı muhtevi bileşene dönüşür. Bu bileşende devlet, kolektif hayatın düzeni için tasarruf yetkisinin merkezileşmesi olarak düşünülebilirken, mülk, bu tasarruf yetkisinin eşya ve ülke üzerinde hükmî bir sahipliğe dönüşmesini ifade eder. Bu yaklaşımla kavramsal olarak devletin zor kullanma kapasitesine ek olarak devlet, dolaşımı düzenleyen, servetin tedavülünü dengeleyen ve tasarrufu hukukî ilkelere bağlayan kurumsal süreklilik şeklinde anlaşılır.[28]

Hanefî literatürde mülkiyet teorisinin inşasında "mal"ın tanımı, "mülk"ün hükmî statüsü, temlîkin hukukî mekanizması ve tasarruf ehliyetinin sınırları birbirini tamamlayan halkalar şeklinde işler. Bu nedenle mülk kavramını, etimolojik anlamıyla "tasarruf yetkisi" ve "tasarrufu üretme" kapasitesiyle takip etmek gerekir. Bu tasarruf, idare alanına taşındığında, beytülmâl, velayet-i âmme ve kamu maslahatı gibi kurum ve ilkeler üzerinden yeni bir hukukî alan açmaktadır. Bu noktada Hanefî eserlerde de "mülk–mal–temlîk"

[25] Sayed Kazem Sadr, *İslâm'ın Erken Döneminde İktisadi Sistem,* Çev. Hakan Şahin (İstanbul: alBaraka Yayınları, 2020), 2/187-188.

[26] Şeref Gözübüyük, *Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları* (Ankara: Turhan Kitabevi, 2009), 12; Muhammed Hamidullah, *İlk İslam Devleti*, çev. İhsan Süreyya Sırma (İstanbul: Beyan Yayınları, 2013), 111; Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, 1/71.

[27] Hassan, *İbn Haldun Metodu ve Siyaset Teorisi,* 246; Ergül, *Hukukçu ve Siyasetçi Kimliğiyle İbn Haldun* 60-61; Kemal Gözler, "'Devlet' Kelimesi Üzerine İkinci Deneme: 'Mülk'", "Dırjava" ve "Gosudartsvo" Kelimeleri Hakkında Bazı Düşünceler", *Türkiye Günlüğü,* 130 (Bahar, 2017), 41-45.

[28] Haşr 59/7; Âl-i İmrân 3/140.

ilişkisini ferdî tasarrufların ötesinde kamu otoritesi ve siyaset alanıyla irtibatlandıran çıkarımlar daha belirleyici hale gelir.

Serahsî (ö. 483/1090), Kâsânî (ö. 587/1191), İbn Âbidîn (ö. 1252/1836) gibi Hanefî ulemadan hareketle beytülmalin hak ve borç konusu olarak tasavvuru, imamın tazmin ve nazar yetkisi, mütekavvim malın muhataba göre değer kazanması, vakfın "menfaat temlîki" üzerinden kamusal faydayı kurumsallaştırması ve vârissiz terekenin beytülmâle intikali gibi hükümlerin, mülk teorisinin kamu düzeniyle kesiştiği merkezi alanlar olarak kabul edilmesi gerekecektir.[29]

Netice olarak devletin (دولة) dolaşım semantiği, iktidarın ve servetin toplumsal dolaşımını düzenleyen kurumsal süreklilik fikrine kapı aralar. Mülkün (ملك) tasarruf yetkisi anlamı ise mülkiyetin hükmî statüsünü kurarken aynı manayı egemenlik ve ülke sahasına doğru genişletir. Kur'ân-ı Kerîm'e bakıldığında, mülkün, mutlak aidiyet ve mecazî tasarruf alanlarıyla iki düzlemde kurulduğu anlaşılmakta, fıkhî literatürün ise bu iki düzlemi ehliyet, hacr, velayet ve kamu maslahatı üzerinden hukukî kurallara dönüştürdüğü görülmektedir. Bu bölümde çizilen kavramsal çerçeve ile ilerleyen aşamada Hanefî metinler üzerinden yürütülecek "mülk teorisi" inşasının, ferdî olarak mülkiyet başlığından ziyade kamu düzeni, beytülmâl ve siyasal tasarruf alanlarıyla da bağlantılı olduğu ortaya çıkmıştır. Ancak burada meseleyle ilgili ayrıntıya girmeden konunun sünnet ile bağlantısının incelenmesi gerekmektedir.

2. Sünnette Devlet-Mülk İlişkisi

Sünnet, İslâm'ın asli kaynak düzeni içinde Kur'ân-ı Kerîm'i açıklayan, onun hükümlerini beyan eden ve uygulama boyutunu öne çıkaran aslî bir delil hüviyetini temsil eder. Hz. Peygamber'in (sav) sözleri, fiilleri ve takrirlerinden oluşan bu normatif miras, müminler bakımından bağlayıcılığını bizzat "Allah'a ve Resûl'e itaat" emrini birlikte tesis eden ayetlerin[30] açık delaletinden alır. Bu itibarla İslâm siyaset düşüncesinde devlet idaresine ilişkin kavramsal çerçeve ve hüküm alanı, Kur'ân'ın vazettiği genel ilkelerin yanında, sünnetin sunduğu tebyîn edici ve tatbik edici açıklamalarla daha belirgin bir içerik kazanır.[31]

Sünnette devlet mefhumuna dair deliller, teorik bir "devlet tanımı" vermekten ziyade, siyasî otoritenin meşruiyet zemini, yöneten–yönetilen ilişkisinin ahlâkî ve hukukî sınırları

[29] Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed es-Serahsî, *el-Mebsût, thk.* Kemal Abdülazim el-Anâni (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009), 2/114-115; Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâ'i'u'ş-şanâ'i' fi tertîbi'ş-şerâ'i'* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l- İlmiyye, 1328), 1/2-10; Muhammed Emîn İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud - Ali Muhammed Muavvaz (Beyrut: Dârü'l-Kütübil-İlmiyye, 1992), 4/213.

[30] Kur'ân-ı kerîm meâli, Al-i İmran 3/32; en-Nisa, 4/59, 80; el-Enfal, 8/46; et-Tevbe 9/63.

[31] Mahmûd Şeltût, *el-İslâm 'akîdeten ve Şerî'aten* (Kahire: Dâru'ş-Şurûk, 2001), 492; Avva, *İslâm Devletinde Yönetim Şekli,* 128; Abdulvahhab Hallaf, *İlmu Usûli'l-Fıkh, thk.* Muhammed Ebu'l-Hayr Es-Seyyid (Dımeşk: Müessesetü'r-Risale, 2012), 36-37.

ile kamu düzeninin korunmasına dönük ilkeler üretmesinde temerküz eder. Bu doğrultuda hadis literatüründe "imamet", "hilafet", "velayet" gibi kavramların siyasal bağlamda kullanıldığı ve yönetim pratiğine dair kuralların bu kavramlar üzerinden ilke haline getirildiği görülür. Ayrıca siyasî içerikli rivayetlerin, güvenilir hadis külliyatlarında "imamet/ahkâm", "cihâd", "imâre", "fiten", "biat", "kudât", "ümerâ", "harâc" ve "siyer" gibi konu başlıkları altında tasnif edilmesi, sünnetin kamu hukukuna ilişkin meseleleri belirli bir kavramsal düzen içinde ele aldığını göstermektedir.[32]

Hadislerin bu konular altında temerküz ettiği temel alan, yöneticinin sorumluluğu ve yönetimin adalet eksenli yürütülmesidir. Yöneticinin sorumluluğuna dair « ألا كلكم راع وكلكم مسؤول عن رعيته» "Dikkat edin; hepiniz birer çobansınız ve hepiniz sürünüzden (emanetiniz altındakilerden) sorumlusunuz"33 hadisi, kişinin yönetimi altındakilerden sorumlu oluşuna vurgu yapmaktadır. Buna göre devlet başkanı üstlendiği görevden dolayı halktan sorumludur. Adil yöneticinin kıyamet gününde ilahî lütfa mazhar sınıflar arasında zikredilmesine dair gelen «سبعة يظلهم الله في ظله يوم لا ظل إلا ظله: الإمام العادل» "Allah'ın, kendisinden başka gölgeleyenin olmadığı günde gölgelendireceği yedi sınıf vardır; (bunlardan biri) adil yöneticidir..."34 hadisiyle birlikte değerlendirildiğinde, burada öne çıkan iki vurgu, devlet başkanlığını bir imtiyaz veya mutlak tasarruf alanı olmaktan çıkarıp hesap verebilirlik ve kamu yararı ilkeleriyle irtibatlandırır.

Sünnetin devlet idaresine ilişkin normatif katkısı, itaat yükümlülüğünün sınırlarını da netleştirir. Bu çerçevede rivayet olunan: « على المرء المسلم السمع والطاعة فيما أحب وكره إلا أن يؤمر بمعصية فإن أمر بمعصية فلا سمع ولا طاعة» "Müslümanın, hoşuna gitsin veya gitmesin, kendisine günah emredilmedikçe dinlemesi ve itaat etmesi gerekir; günah emredilirse ne dinler ne de itaat eder." ve aynı çerçeveyi daha veciz bir ifadeyle veren «لا طاعة في معصية الله إنما الطاعة في المعروف» "Allah'a isyan olan işte itaat yoktur; itaat ancak meşru *(ma'ruf) olandadır."*[35] hadisleri itaatin "günah dışındaki alanlarda-ma'rufta" geçerli olduğu ilkesini açık biçimde ifade etmektedir. Zalim idareciyi eleştirmeyi ahlâkî sorumluluk düzlemine yerleştiren « أفضل الجهاد كلمة عدل عند سلطان جائر» / "*En faziletli cihad, zalim bir yönetici karşısında adaletli/doğru sözü söylemektir."*[36] anlamındaki hadis, zalim yönetime karşı nasıl bir tavır alınması gerektiğini ortaya kaymaktadır. «خلافة النبوة ثلاثون سنة ثم يؤتي الله الملك من يشاء» "*Nübüvvet hilafeti otuz yıl sürer; sonra Allah,*

[32] Mehmet Geçit, "İslâm Kelâmında Siyaset ve İmamet Tartışmaları", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/26 (2011), 67-97; İmamoğlu, *Hadis ve siyaset*, 8-12.

[33] Müslim, Ebü'l-hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahih-i Müslim* (Beyrût: Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, 2011), "İmâre", 20; Ebû Abdillâh Muhammed b İsmail el-Buhârî, *el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ* (Kahire: Dâru't Tasil, 1433), "Cumʿa", 11.

[34] Buhari, "Zekât", 16; Müslim, "İmâre", 22.

[35] Buhari, "Cihâd", 108, 109; Müslim, "İmare", 43.

[36] Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ, *el-Câmiu'l-kebîr* (Sünenü't-Tirmizî), thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "Ahkâm", 4; Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed B. Muhammed Eş-Şeybanî, *el-Müsned* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421), 3/22.

mülkü dilediğine verir."[37] hadisi ise, hilafetin otuz yıl sürüp sonrasında "mülk/saltanat" istikametine evrileceğine işaret etmektedir.

Siyasal meşruiyet tartışmalarında sıkça gündeme gelen « لا يزال هذا الأمر في قريش ما بقي من الناس اثنان» "*İnsanlardan iki kişi kalsa bile bu iş (yönetim) Kureyş'te kalmaya devam eder.*"[38] rivayeti "hilafetin Kureyş'e aidiyeti"ne vurgu yapmaktadır. Öte yandan «إذا بويع لخليفتين فاقتلوا الآخر منهما» "*Aynı dönemde iki halifeye biat edilirse, sonradan biat edileni ortadan kaldırın.*"[39] rivayeti, aynı zamanda iki halifeye biatin caiz olmayacağına dikkat çekmektedir. Ne var ki literatürde, siyasî içerikli rivayetlerin büyük bir kısmı sahih/mütevâtir kabul edilmekle birlikte, bir kısmının risâlet sonrası dönemde ortaya çıkan iktidar mücadelelerinin etkisiyle dolaşıma girmiş olabileceği de tartışılmaktadır. Bu tespit, hadislerin senet ve metin tenkidinin siyaset alanında daha yüksek bir hassasiyetle işletilmesi gerektiğine işaret eder.[40]

Konu hakkında ilgili hadislerin tasnifinde Müslim'in "Kitâbü'l-İmâre"si ayrı bir yere sahiptir. Zira bahsi geçen bölümde rivayetlerin bablar halinde ele alınması, sonraki hadis musanniflerinin siyaset bahislerinde benimsediği tertibe de örneklik etmiştir. Bu bölümde Kureyş meselesi, veliaht tayini, yönetim talebinin hoş karşılanmaması, ehil olmayana görev verilmemesi, adil hükümdarın fazileti, halkı aldatan veya kamu hakkını zayi eden yöneticinin kınanması, memurların hediye almasının yasaklanması, mâsiyet dışındaki emirlere itaat, biatin şekli ve sadakati, meşru halifeye karşı hilafet iddiasının geçersizliği, cemaatten ayrılmama, fitneyi büyütenlerin akıbeti, iki halifeye biatin yasaklanması ve dinî açıdan sapma halinde yöneticiye karşı tavır gibi pek çok başlığın ardışık biçimde işlendiği görülür.[41] Bu yoğunluk, sünnetin iç yönetime dair "kamu etiği", "liyakat", "kamu malı", "itaat–isyan sınırı" ve "birlik" eksenlerinde ayrıntılı bir şekilde sunulduğunu göstermektedir.[42]

Sünnetin kamusal alana ilişkin hükümleri, iç yönetimle sınırlı kalmamaktadır. Dış politika ve güvenlik bağlamında savaş hazırlıkları, cihad, şehitlik ve devletin bekasıyla irtibatlı tedbirler hakkında da geniş bir rivayet alanı bulunmaktadır.[43] Bu gerçeklik, Kur'ân'ın yönetime ilişkin dilinin çoğu yerde küllî kaideler vazeden bir üslup taşımasına karşılık, sünnetin tebyîn işlevi gereği daha tafsîlî bir alan açtığını ortaya koyar. Kur'ân'ın genel ilkelerle çerçevelediği siyasal alan, sünnetin uygulama ve örneklik boyutuyla

---

[37] Tirmizi, "Fiten", 48; Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eşʿas b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *es-Sünen*, thk. Şuʿayb el-Arnaût - Muhammed Kâmil Karabellî (Kahire: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), "Sünnet", 8; Ahmed b. Hanbel, Müsned, 4/273.

[38] Buhari, "Ahkam", 2; Müslim, "İmare", 1-10; Ahmed b .Hanbel, Müsned, 2/93.

[39] Müslim, "İmare", 61.

[40] Casim Avcı, "Hilâfet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/539.*

[41] Müslim, Sahih-i Müslim "İmâre", 11–66, 88–90; Hasan Eryılmaz, "Kitâbü'l-İmâre Özelinde İmam Müslim'in Siyaset Anlayışı", *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 8/2 (2023), 432-458.

[42] İmamoğlu, *Hadis ve siyaset*, 14.

[43] Müslim, "İmare", 91-184.

somutlaşırken değişime açık usuller ile değişime kapalı normlar arasındaki ayrım daha anlaşılır hale gelir.[44]

İslâm'ın ilk yıllarında irtidat ile ilgili ortaya çıkan farklı uygulamalar, her ne kadar irtidadın çoğu kez dini boyutta anlaşılmasına olanak sağlasa da vakıanın irtidatla yapılan mücadele ekseninde değerlendirilmesi, bir anlamda bu mücadelelerin siyasal otoritenin korunması ve kamu düzeninin sürdürülmesi bağlamında anlaşılmasını mümkün kılmaktadır. Hz. Ömer'in mürted hakkında hapis seçeneğini benimsemesi, yaptırımın doğrudan infazdan ziyade devletin güvenlik ve disiplin yetkisi çerçevesinde kademeli biçimde işletilebildiğine işaret eder. Ömer b. Abdülaziz'in bazı vakalarda "yeniden cizyeye bağlama" veya bilgi düzeyine göre davet, sınama ve farklı idarî tedbirler öngörmesi de irtidadın her durumda aynı kategoride değerlendirilmediğine işaret eder. Öte yandan toplumsal riskin de kamu sadakati ve otoriteye bağlılık gibi unsurların dikkate alındığını ortaya koyar. Nitekim Hz. Ebû Bekir dönemindeki "ridde" hadiselerinin önemli bir kısmı, dinin terkinden ziyade Medine merkezli siyasî otoriteyi tanımama ve bağlılık ilişkisinin çözülmesi mahiyetinde okunmuştur. Bu durum, irtidadın erken dönemde devlet düzenine başkaldırı -belki de günümüz diliyle siyasal sadakatin bozulması- şeklinde veya "vatana ihanet" çağrışımı taşıyan bir güvenlik problemi olarak da değerlendirilebildiğini göstermiştir. Bu perspektif, İbn Hazm'ın Ebû Bekir'in bireysel anlamda din değiştiren bir kişiyi öldürttüğüne dair sahih bir bilgi bulunmadığını vurgulamasıyla birlikte düşünüldüğünde, erken dönem uygulamalarında cezalandırmanın merkezinde çoğu zaman salt inanç tercihinden çok siyasal düzen ve otoriteye meydan okuma boyutunun yer aldığını düşündürmektedir.[45]

İdari bağlamda mülk kavramını içeren ve toplumda özellikle hukuksal alanda yaygın olarak kullanılmakta olan "adalet mülkün temelidir" sözünün Hz. Ömer'e ait olduğu görüşü de yaygındır. Genel bir değerlendirmeyle Hz. Ömer'in bu sözle kastettiği mana, birlik ve düzenin adalet ile sağlanacağıdır, denilebilir. Adaletin bulunmadığı bir toplumda birlik ve düzen sağlanamaz ve neticede ortada bir devlet de kalmaz. Bu nedenle idari sistemlerin devamını sağlayan en önemli ilke adalettir. Adalet sayesinde toplum fertlerinin hak ve hukuku korunmaktadır.[46] Bu bağlamda, Hz. Ömer'in Ebu Musa el-Eşʿarî'ye gönderdiği ve yönetime dair söz konusu temaları işlemesi bakımından ilklerden sayılan mektup da İslâm yargı hukukunun temel ilkelerini ortaya koyan klasik bir metin olarak kabul edilmektedir.[47]

---

[44] Semîra Aliye, *Naẓariyyetü'd-Devle ve Âdâbuhâ fi'l-İslâm* (Beyrut: Müessesetü'l-Câmiʿiyye, 1988), 99; Avva, *İslâm Devletinde Yönetim Şekli,* 242; Şeltût, *El-İslâm ʿaḳîdeten ve Şerîʿaten,* 489.

[45] Kâşif Hamdi Okur, "İslam Hukukunda İrtidat Fiili için Öngörülen Asli Yaptırım Üzerine Bazı Düşünceler", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (Haziran 2002), 344-364.

[46] Abdullah Bağdemir, "'Adalet Mülkün Temelidir' Özdeyişi Üzerine", *Turkish Studies İnternational Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 4/3 (2009), 283-296.

[47] Ebû Caʿfer Ahmed b Muhammed b Seleme Tahâvî, *Şerḥu meʿâni'l-âṯâr,* thk. Muhammed Zührî En-Neccâr (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 1399), 4/141; Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Ali b Merginânî, Ebî bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-Mübtedî,* thk. Ahmed Mahmud eş-Şehâde (İstanbul: Dâru'l-Mizân, 2020),

Yukarıda bahsedilen çıkarımlar aynı zamanda Kur'ân-ı Kerîm'in yönetim alanına ilişkin temaslarına da işaret etmektedir. Bu hususlar, adaletin tahakkuku, şûra ve istişarenin işletilmesi, emanete riayet ve ahde vefa, ehliyetin gözetilmesi, maslahatı celp ve mazarratı def, sulh ve sükûnun korunması, zulüm ve fitneden sakınma gibi genel ilkeler üzerinden inşa edilmiştir. Bu ilkeler, devletin temel fonksiyonlarının göz ardı edilmediğini, aynı zamanda belirli bir yönetim biçiminin dinî bir zorunluluk olarak tespit etmediğini de ortaya koyar. Buradan hareketle belirli bir siyasal düzeni dinî referanslarla zorunlu kılma teşebbüsü, zamanla yönetim aygıtının kutsallaştırılmasına ve iktidarın mülk bilincini zedelemesine zemin hazırlayabileceği gibi bizzat İslâm'ın adalet ve emanet merkezli amaçlarıyla da çelişebilecektir.[48]

İslâm hukuku tarihinde yargı görevini yürüten kadılar, mülkün temeli olarak devlet başkanına vekaleten bu görevi ifa etmişlerdir. Kadılar, devlet başkanının yargı yetkisini temsil eden nâib konumundadır. Bu bağlamda kadıların atanması, görevden alınması ve denetlenmesi devlet başkanının yetkileri arasındadır.[49] Bu durumun, uygulama açısından, Allah Resulü zamanından itibaren başladığını ifade etmek izahtan varestedir.

Kur'ân ve sünnette devlet yönetimine ilişkin nasların sınırlı oluşu, siyasal düzenin bütün ayrıntılarının tekil bir "model" olarak dondurulmasından ziyade, evrensel ilkeler çerçevesinde toplumların kendi zaman ve şartlarına uygun düzenlemeler yapabilmesine imkân tanıyan bir serbestî alanı olarak da yorumlanmıştır. Bu bakış açısında yöneticilerin, toplumun maslahatına yönelik hükümler içeren kanunlar vazetmesi, nasslara muhalefet etmeme şartıyla meşru kabul edilen bir ictihad alanı olarak temellendirilir. Kitap, sünnet ve diğer edille-i şer'iyye kaynaklarının her ayrıntıyı belirlememesini, bir yandan kullara rahmet ve kolaylık ilkesiyle irtibatlandırırken öte yandan insanın irade ve akıl hürriyeti üzerinden sorumluluk ve bilgi üretmesiyle açıklamak mümkündür. Böylece şer'î delillerin ortaya koyduğu küllî ilkelere mülhem idarî esasların tarihsel tecrübe içindeki örneği Medine pratiğinde tezahür ederken, siyasal alanı da "ilke–uygulama" ilişkisi içinde tamamlayıcı normatif bir delil işlevi olarak görmek gerekmektedir.[50]

3. İslâm Hukuku ve Felsefesi Açısından Mülk, Milk, Yönetim ve Devlet

İslâm hukuku ve hukuk felsefesi bakımından "mülk" kavramı, eşya ve servet üzerinde tasarruf hakkını ifade eden maddî mülkiyet alanında kullanıldığı gibi aynı zamanda

3/103.

[48] Ferhat Koca, "Küreselleşme Sürecinde Müslümanların Geleneksel Kendini Tanıma Biçimlerinin Yenilenmesi Üzerine", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 25 (Nisan 2015), 53-75.

[49] Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi fi tertîbi'ş-şerâi*, 7/2; Alâüddîn Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukahâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 1994), 3/369; Ahmed b Muhammed Zerkā, *Şerhu'l-Kavâʿidi'l-Fıkhiyye.* Nşr. Mustafa ahmed ez-Zerkā (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1409), 1/317.

[50] Muhammed Esed, *İslâm'da Devlet ve Yönetim İlkeleri,* Çev. Sinan Yapıcı (İstanbul: İşaret Yayınları, 2018), 25; Muhammed Seyyid Bey, *Usûl-i fikh -Medhal* (İstanbul: Matbaʿa-i Âmire, 1333), 137; Tariş Muhammed Numan, *Eşkalü'l-Hükümat ve Mevkifu'ş-Şeriati'l-İslâmiyye Minha* (Aden: Arwa Üniversitesi Yayınları, 2017), 19.

hükmetme, yönetme ve siyasal otoriteyi temsil eden iktidar alanına da uzanan geniş bir anlam dünyasına sahiptir. Bir önceki bölümlerde belirtildiği üzere Kur'ân-ı Kerîm'de mülk, bir yandan Allah'ın mutlak sahipliği ve hükümranlığına işaret eden nihai otorite boyutuyla, diğer yandan insanın yeryüzündeki imtihanıyla irtibatlı olarak kendisine tanınan sınırlı tasarruf ve emanet sorumluluğu boyutuyla ele alınır. Nitekim fakihler mülkiyeti, eşyada insan için tesis edilen tasarruf imkânının kaynağını Allah'ın temlîk ve ibâha iradesine bağlayarak, insanın sahipliğini "emanet" ve "sorumluluk" boyutuyla birlikte okurlar. Bu yaklaşım, mülkiyetin hukukî-teknik bir hak alanı olarak belirlenmesinin yanında ontolojik-ahlâkî düzlemde "mutlak mülkün Allah'a aidiyeti" ilkesine ircâ edilmesini mümkün kılar.

İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) mülkiyeti "mal üzerinde tasarruf hakkı sağlayan şer'î bir yetki" şeklinde tarif etmesi, bir yandan mülkiyetin normatif (şer'î) karakterini vurgularken, diğer yandan mutlak ve sınırsız mülkiyetin yalnızca Allah'a ait olduğunu hatırlatarak insanın sahipliğini sınırlı ve kayıtlı bir tasarruf alanı olarak konumlandırır.[51]

Bu iki düzlem birlikte değerlendirildiğinde mülk kavramının, ferdî malvarlığı ilişkilerini düzenleyen bir mülkiyet kategorisi olarak kalmadığıdır. Öte yandan otoritenin kaynağı, tasarruf yetkisinin sınırları ve kamu düzeninin tesisine ilişkin normatif çerçeveyi anlamlandıran siyasal-hukukî bir çekirdek kavrama dönüştüğü de görülür. Zira Kur'ân'daki "mutlak mülk" vurgusu, nihai hâkimiyetin ve hüküm koyma yetkisinin Allah'a aidiyetini temellendirirken insana tanınan sınırlı tasarruf alanı, bu hâkimiyetin yeryüzündeki tezahürünün emanet, sorumluluk ve sınır ilkeleriyle kayıtlı olduğunu ortaya koyar. Böyle bir kavramsal zeminde mülk, bir yandan mülkiyetin korunması, adaletin ikamesi ve hakların güvence altına alınması gibi klasik hukukî amaçları taşırken, diğer yandan bu amaçların kurumsal bir güç ve düzen kapasitesi olmaksızın sürdürülebilir biçimde gerçekleştirilemeyeceği gerçeğine işaret eder.[52] Dolayısıyla mülk kavramı, hak ve yükümlülüklerin uygulanabilirliğini sağlayacak bir otorite ve teşkilat ihtiyacını da ima ederek, İslâm hukuk düşüncesinde "devletin gerekliliği" problemine geçişi kuran kavramsal bir köprü işlevi görür. Bu çerçevede, İslâm hukukunun bireysel ve toplumsal alanda öngördüğü hükümlerin siyasî bir otorite aracılığıyla ne ölçüde tahakkuk edebildiği meselesi önem arz etmektedir.

3.1. Mülkün Sürekliliği Bağlamında İslâm'da Devletin Gerekliliği

İslâm dini, inanç ve ahlak sistemi olmakla birlikte, bireysel ve toplumsal bağlamda, siyasal bir otoritenin (devlet) eliyle gerçekleştirilebilecek çok sayıda hüküm, ilke ve düzenleme barındırmaktadır. İslâm'ın getirmiş olduğu bu hükümlerden, devlet lehine

[51] İbn Teymiyye, Takıyyuddîn Ahmed b. Abdilhalim b. Mecdiddin Abdisselam el-Harrani, *el-Kava'idu'n-Nuraniyyetü'l-Fıkhiyye* (Riyad: Daru İbn Cevziyye, 1422), 218.

[52] Vecdi Akyüz, *Kur'an'da Siyasi Kavramlar*, 31-32.

olanlar çoğunluktadır. Kur'an ve sünnetin değindiği pek çok hüküm, ancak bir devletin varlığıyla mümkün hale gelebilir.[53]

İnsanın sosyal bir varlık olarak hayatını devam ettirmede birbirine muhtaç olması, toplumun ayakta kalmasıyla, toplumun ayakta kalması da bir yöneticiyle mümkün hale gelmektedir. Devlet başkanının olmaması durumu, toplumsal kargaşayı ve beraberinde kaosu getirecek, netice itibarıyla anarşi durumu ve fitne meydana gelebilecektir.[54]

İslâm'ın ilk dönemlerinde Şia'nın imamet (devlet başkanlığı) konusunu tartışmaya açması, imamet meselesinin seyrini değiştirmiştir.[55] Nitekim Şii düşünce, imameti dinin rükünlerinden biri kabul ederek, bu inanca sahip olmayanları mü'min saymamış, böylece siyaset ve kamu hukukunu ilgilendiren bir meseleyi itikadi alanda tartışmaya açmıştır.[56] Oysaki İslâm dini, bu alanda temel ilkeler koyarak, yönetime dair tasarrufu Müslümanların iradelerine uygun bir şekilde belirlemeleri için düzenlemeye açık bilinçli boşluklar bırakmıştır.[57]

Devlet başkanlığı meselesinin itikadi bir mesele olmadığı hakkında Teftâzânî (ö. 792/1390), Ehl-i Sünnet âlimlerinin devlet başkanlığı meselesini fıkhi konular içine dâhil ettiğini belirtmiştir. Bununla birlikte, Rafızilerin ve Haricilerin Ehl-i Sünnete aykırı düşüncelerine cevap verme mahiyetinde, meseleyi kelam konularına dâhil ettiklerini vurgulamıştır. Teftâzânî, devlet başkanının belirlenmesini farz-ı kifaye kapsamında değerlendirerek, imameti fer'î konular kapsamında ele almaktadır.[58] Mutezile kelam âlimleri de Şia'nın imamet teorisine cevap mahiyetinde meseleyi eserlerinde tartışmışlardır.[59] Buna bağlı olarak, İslâm anayasa hukukunun esaslarının belirlenmesinde, İslâm hukukçuları kadar kelam âlimlerinin de katkısı bulunmaktadır.[60] Bu bağlamda, Gazzâlî de aynı şekilde, imamet meselesinin fıkhî bir mesele olduğunu vurgulamış ancak kelam geleneğine uygun olarak meseleyi eserinin sonunda kısaca özetlemiştir.[61] Öte yandan Gazzâlî, devleti yönetecek olan kişinin üstün erdemlerle donatılmış, liyakat sahibi, istişare ehli ve adil bir kimse olması gerektiğini ifade etmektedir. Gazzâlî'ye göre, din ve dünya

[53] Muhammed Yusuf Musa, *Nizamü'l-Hükmi Fi'l-İslâm* (Beyrut: Daru'l-Fikri'l-'Arabi, ts.), 11; Ali Yusuf Şükri, *en-Nizamü'd-Düsturi Fi'ş-Şeriati'l-İslâmiyye* (Beyrut: Menşuratü'l-Halebi'l-Hukukiyye, 2012), 21.

[54] Aşık Çelebi, *Mi'racü'l-Eyale,* Haz. Muhammed Usame Onuş - Abdurrahman Bulut - Ahmet Çelik, Ed. Özgür Kavak - Hızır Murat Köse (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018), 184.

[55] Muhammed Ra'fet Osman, *Riyasetü'd-Devle fi'l-Fıkhi'l-İslâmi* (Kahire: Daru'l-Kitabi'l-Cami'i, 1975) 17-18.

[56] Avva, *İslâm Devletinde Yönetim Şekli,* 242; Osman, *Riyasetü'd-Devle Fi'l-Fıkhi'l-İslâmi,* 22; Talip Türcan, *Devletin Egemenlik Unsuru ve Egemenlikten Kaynaklanan Yetkileri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001)31.

[57] Asım Cüneyd Köksal, *Fıkıh ve Siyaset (Osmanlılarda Siyaset-i Şer'iyye)* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2016), 15.

[58] Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid,* 2/273; Mustafa Öz - Avni İlhan, "İmamet 2/2", 22/20.

[59] Davutoğlu, "Devlet", 9/239.

[60] Hakkı Aydın, "İslâm Hukuku, Devlet ve Ahkam-i Sultaniye İlişkisi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/2 (2001), 57-80.

[61] Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *el-İktişâd fi'l-i'tikad, thk.* Muzaffer Fevzi el-Ceber (Dımaşk: Daru'l-Hikme, 1994), 200.

işlerinin düzgün yürütülmesi için güçlü bir siyasi otoriteye ihtiyaç vardır.[62]

İslâm siyaset literatüründe âlimlerin değerlendirmelerinden hareketle, imamet ve hilafet kavramlarının devlet başkanından daha geniş manada devlet mefhumu için kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Bu husus ayrıca devletin gerekliliği hakkındaki tartışmaların da temelini oluşturmaktadır.[63] Bununla birlikte kaynaklarda imamın (devlet başkanı) gerekli olup olmadığı, bunun aklen mi dinen mi gerekli olduğu tartışmaları, aslında siyasi yapı bağlamında tartışıldığı izlenimini vermektedir. Öte yandan devlet mefhumunun başat aktörü devlet başkanı olduğundan, ilk dönemlerde devlet hakkındaki tartışmalar, imamet başlığı altında cereyan etmiştir.[64] İslâm hukukçuları, İslâm siyaset düşüncesi ve kamu hukuku meselelerini imamet başlığı altında değerlendirirken, İslâm tarihçileri, Raşid halifelerden başlayarak Osmanlı devletinin son bulmasına kadar süren İslâm idare sistemini hilafet kavramı çerçevesinde değerlendirmişlerdir. Kısaca imamet, devlet başkanlığının teorik yönünü, hilafet ise fiili otoriteyi belirtmek için kullanılmıştır.[65]

İslâm hukukçuları, devleti mutlak itaat edilen tüzel kişilik olarak görmemektedir. Bunun yerine yetki ve sorumluluğu, emanet bilincine sahip akıllı kimselere yüklemektedir. Öyle ki, İslâm hukukunda, beytü'l-mal ve vakıf gibi az sayıda mesele dışında, fertlerin üzerinde bulunan herhangi yapıya sınırsız sorumluluğun verilmesi kabul edilmemektedir. Buna bağlı olarak İslâm hukukçuları, kurum ve kuruluşlardan ziyade, yöneten ve yönetilenleri kendi alanlarında sorumlu ve yetkili kabul etmişlerdir.[66]

İslâm hukukunda devlet kavramı, Batı'nın siyaset felsefesinden daha erken dönemde kullanılmıştır. İslâm hukukunda devlet mefhumu yerine ikame edilen imamet, hilafet, dâru'l-İslâm ve dâru'l-harb kavramları, İslâm'ın ilk döneminden itibaren İslâm hukuk ve siyaset terminolojisinde kullanılmıştır. Bu kullanımlarla birlikte, Müslümanların İslâmiyet öncesi Arap yarım adasının yakın çevrelerinde mevcut Sasani, Rum ve Bizans devletlerinin yönetim yapılanmalarından haberdar oldukları bilinmektedir.

İslâm hukukçuları, literatürde devlet ile aynı manaya işaret eden ve devletin somut unsuru olan ülkeyi ifade eden "dâr" kelimesini sıkça kullanmaktadırlar. Klasik İslâm hukukçuları "dâr" kelimesinin yanında, modern devlet tanımlarında geçen bazı unsurları da kullanmaktadırlar. İslâm devletini "dâru'l-İslâm", İslâm olmayan ülkeleri "dâru'l-harb" ve "dâru'l-küfr" kavramlarıyla ifade etmektedirler. Millet unsuru için, "ehl-i dâri'l-İslâm"

---

[62] Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *Tahrirü's-süluk fi tedbiri'l-müluk-İslâm Hükümdarları için Siyaset Rehberi*, Çev. Özgür Kavak (İstanbul: Klasik Kitap, 2016), 30, 66; Gazzâlî, *el-İḳtiṣād fi'l-İ'tikad*, 201.

[63] İbn Teymiyye, *el-Kava'idu'n-Nuraniyyetü'l-Fıkhiyye,* 36.

64 Mehmet Akif Aydın, "İmamet 1/1", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/205.

[65] Mustafa Öz - Avni İlhan, "İmamet 2/2", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/202.

[66] Köksal, *Fıkıh ve Siyaset,* 15.

ve "ehl-i dâri'l-harb" kavramlarını, hükumet mefhumu için de imamet veya hilafet kavramlarını kullanmışlardır.[67]

İslâm hukukunda, Müslümanlar için mutlak bir yöneticinin veya siyasal iktidarın gerekliliği, modern anayasa hukuku terminolojisinde devletin gerekliliğini ifade etmektedir.[68] Bazı çağdaş İslâm hukukçuları, klasik İslâm hukukçularının başkanlık konusunu kelam eserlerinde ele almaları hakkındaki gerekçelerini makul olmakla birlikte yetersiz görmektedir. Senhûrî'ye (d.1895-v.1971) göre bu durum, fakihlerin mezhepler arasındaki ihtilaf konularında derin detaylara girmek istememelerinden kaynaklıdır. Bununla birlikte, o dönemlerde var olan baskıcı yönetim anlayışının verdiği zarardan sakınma durumunun da söz konusu olması muhtemeldir. Bu nedenle, imamet konusu kelam kaynaklarının sonunda özet olarak eklenmiş ve kısaca değerlendirilmiştir. Senhûrî'ye göre bu durum, İslâm anayasa hukukunun gelişimine de olumsuz yönde etki etmiştir.[69]

Bazı İslâm hukukçularına göre ise imamet konusunu itikadi-ameli bağlamda tartışmak doğru değildir, nitekim İslâmi hükümler bir yönüyle itikadi bir yönüyle amelidir.[70] Bununla birlikte en temel anlamda İslâm hukukunun dört temel kaynağı Kur'an, Sünnet, İcma ve Kıyastır. Kur'an ve Sünnet asli yani ilahi kaynak, diğerleri ise asli kaynaklara bağlı hüküm çıkarma usulleri olarak kabul edilmektedir.[71] Bu gerçekliğe rağmen İslâm düşünce tarihinde, fıkhi mezheplerin doğup geliştiği ve sistematik bir hüviyete büründüğü hicri ikinci yüzyıl ile dördüncü yüzyılın ortasına kadar geçen süreç, İslâm teşri/yasama tarihinin dördüncü evresi olarak bilinmektedir. Bu dönemde, özel hukuk alanındaki yasama erkine dair tasarrufun, devlet otoritesinden ve siyasal iktidardan bağımsız, müçtehit imamlar eliyle gerçekleştirilmiş olduğu söylenebilir.[72] Bu nedenle müçtehit imamlar dönemi yasama faaliyetinde âlimlerin rolünden söz etmekte fayda var.

3.2. Müçtehitlerin Rolü ve Yasama

Müçtehit imamlar döneminde, İslâm hukukçularının, hukuk oluşturma çabaları fakihler hukuku şeklinde adlandırılmaktadır. Hüküm çıkarma işlemini gerçekleştiren fakihler de bilim insanı gibi çalışan hukukçular olarak kabul edilmektedir. İslâm hukuk tarihinde önemli bir faaliyet olan Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye'ye kadar geçen sürede gerçekleştirilen

[67] Abdulkerim Zeydan, *Ahkâmü'z-Zımmiyyîn ve'l-Müste'minîne fî Dâri'l-İslâm* (Beyrut: Mektebetü'l-Kudüs, 1982), 61; Talip Türcan, "Ülü'l-Emr" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 31.

[68] Vehbe b. Zühaylî, Mustafa, *el-Fıkhü'l-İslâmî ve Edilletühû,* (Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1984), 6/662.

[69] Abdürrezzâk Ahmed Es-Senhûrî, *Fıḳhü'l-ḫılâfe ve teṭavvuruhâ li-tusbıḥa ʿuṣbetü umemin şarḳıyye, thk.* Tevfîḳ Muḥammed eş-Şâvî – Nâdiye Abdürrezzâḳ es-Senhûrî (Mısır: Müʾessesetü'r-Risâle, 1999), 61.

[70] Ömer Abdullah b Dümeycî, *el-İmâmetü'l-uzmâ ʿinde ehli's-sünneti ve'l-cemâʿati* (Riyad: Dâru't-Tayyibe, ts.) 117.

[71] Abdülkerim Zeydan, *Nizâmu'l-Kazâ Fi'ş-Şerî'ati'l-İslâmiyye*, 35.

[72] Wael B. Hallaq, *İmkânsız Devlet,* Çev. Aziz Hikmet (İstanbul: Babil Kitap, 2020), 66; Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî ve Edilletuhu*, 6/651.

yasama faaliyetleri ve fıkıh çalışmaları, mezhep imamlarının önemli eserleri etrafında yürütülmüştür.[73]

Müçtehit imamlar dönemi, Mecelle dönemine kadar uzanan sürecin omurgasını oluşturmaktadır. Nitekim sonraki dönemlerde fıkhi ilkeler kapsamında gerçekleşen yasama çalışmaları hep müçtehit imamlar döneminde telif edilen eserler üzerinden devam ettirilmiştir.[74]

İslâm hukuku tarihinde, müçtehit olmayan hâkimlerin verecekleri kararları, kanunlaştırılan fetvalar kapsamında verme zorunluluğu bulunmaktadır. Bu fetvalar, mahkemede taraflarca hukuki bir dayanak olarak kullanılmakta, hatta temyiz aşamasında onları dikkate almayan hâkimlere bunun nedeni sorulmaktadır.[75]

İslâm devletlerinde, bu fetvaların mahkemelerde hukuk normu olarak yüzyıllar boyunca kullanılması, fetvalara modern anlamda kullanılan kanun niteliği kazandırmıştır. Nitekim, beşerî sistemler dahil olmak üzere, yasama ve kanun maddelerinin oluşturulma gayesi, insanlar arasında ortaya çıkan ihtilafların çözüme kavuşturulması, hak ve özgürlüklerin güvence altına alınmasıdır.[76]

3.3. Mülk Yetkisinin Kullanımı Bağlamında İslâm Hukukunda Egemenlik ve Hâkimiyet

İslâm hukukunda devletin hâkimiyet unsuru ile kastedilen mana, devletin gücünün üzerinde herhangi bir gücün bulunmadığıdır. Hâkimiyet mefhumu, kendisine denk veya daha üstün gerçek veya hükmi bir iradenin olmadığı şekliyle devlete ait bir otoriteyi temsil etmektedir. İslâm hukukunda, egemenlik anlayışı, toplumsal etkileri bağlamında, hâkimiyet kavramıyla birlikte, mülk, velayet-i amme, milli hâkimiyet, sultan, hüküm ve siyade gibi kavramlarla da ifade edilmektedir.[77]

İslâm siyaset düşüncesinde, mutlak hüküm koyucu "Allah" kabul edilerek hukuk ilkeleri naslar çerçevesinde oluşturulmuştur. Nasların devletin fonksiyonları üzerinde otorite kabul edilmesiyle modern sistemlerde geliştirilen kuvvetler ayrılığı düşüncesine ihtiyaç duyulmamıştır. Böylece İslâm siyaset düşüncesi, temel hak ve özgürlükleri korumayı amaçlamıştır. İslâm siyaset düşüncesinde geçerli olan bu sistem, yürütmenin yasamaya

---

[73] İsmail Yakıt, "Kur'an Açısından Devlet ve Egemenlik Kavramları" *Uluslararası Avrupa Birliği Şurası Tebliğ ve Müzakereleri* (Ankara: TDV Yayınları, 2000); Aydın, "İslâm Hukuku, Devlet ve Ahkam-i Sultaniye İlişkisi", 60; Ahmet Yaman, *Siyaset-Hukuk İlişkisi* (Konya: Yediveren Yayınevi, 2004), 36; Türcan, *Devletin Egemenlik Unsuru ve Egemenlikten Kaynaklanan Yetkileri,* 170.

[74] Tâhâ Câbir Alvânî, *El-Ezmetü'l-Fikriyye ve Menâhicu't-Tağyîr* (Beyrut: Dâru'l-Hâdî, 2003), 135; Zerkā, Şerhu'l-Kavâ'idi'l-Fıkhiyye, 2/35-55.

[75] Joseph Schacht, *İslâm Hukukuna Giriş,* Çev. Mehmet Dağ - Abdulkadir Şener (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1977) 85; Vejdi Bilgin, *Fakih ve Toplum: Osmanlı'da Sosyal Yapı ve Fıkıh* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2003), 64.

[76] Hallaq, *İmkânsız Devlet,* 111.

[77] İbn Haldun, *Mukaddime,* 15; Aydın, "İslâm Hukuku, Devlet ve Ahkam-i Sultaniye İlişkisi", 72.

müdahalesine imkân vermemekte, yasama da vahye bağlı olduğundan keyfi kanun çıkarma açık bir şekilde engellenmektedir.[78] Bununla birlikte İslâm hukukunda, naslara bağlı olarak yasamanın sınırlandırıldığı da bilinmektedir. Bu sınırlama, kamu iradesinin sınırını oluşturmaktadır. İslâm hukukunda, siyasal otoritenin ortaya koyduğu yasama faaliyeti, örfi hukuk, hükümdarın kanunnameleri, kaynağı şer'i olmayan örfi yasalar gibi adlarla nitelendirilse de bunlar Şâri'nin bıraktığı bilinçli boşluklardaki mubah alana dair tasarruflar olarak düşünülebilir. Nitekim Ehl-i Sünnet düşüncesinde bu hükümler zanniyyât kapsamında değerlendirilmektedir.[79]

İslâm hukukunda devlet başkanı tarafından kullanılan kamu velayeti, milletin emaneti olduğundan, yalnızca milleti temsil için kullanılır. Siyasal iktidarın kaynağı da millet olduğundan, temsil olunan velayet-i amme yetkisi ilahi iradeye dayalı, devredilemeyen ve başka kişi veya zümrelerin temellük edemeyeceği bir nitelik haline gelmektedir.[80]

Sonuç

İslâm hukukunda mülk kavramı, dar anlamda ferdî mülkiyet ilişkilerini düzenleyen ekonomik bir hak kategorisi olmaktan öte, siyasal otoritenin kaynağını, adaletin temelini ve kamu düzeninin meşruiyet zeminini belirleyen kapsamlı bir kavramdır. Kur'ân-ı Kerîm'de Allah'ın mutlak mülk sahibi olarak tasviri, ontolojik ve normatif olmak üzere iki düzlemde işlenmekte, ontolojik ve normatif yönüyle de varlığın bütün mülkiyet ve yönetim ilişkilerinin kaynağının ilâhî irade olduğu anlaşılmaktadır. Bu çerçevede insanın sahipliği ve yönetim yetkisi, emanet ve sorumluluk ilkeleriyle sınırlandırılmıştır. Mülkün idaresi mutlak bir iktidar alanı olmaktan öte, şer'î kayıtlarla çevrelenmiş sınırlı bir tasarruf yetkisi şeklinde belirginleşmektedir. Mâverdî'den İbn Teymiyye'ye uzanan fıkhî çizgide mülk, mal üzerinde şer'î tasarruf yetkisi ile insanlar arasında adaletle hükmetme görevi anlamına gelmektedir.

Mülk-devlet ilişkisi İslâm hukuk felsefesinde ahlâkî ve kurumsal olmak üzere iki boyutta ele alınır. Ahlâkî boyut, yönetimin emanete riayet ve adalet ilkeleriyle sınırlandırılmış olmasını ifade eder. Kurumsal boyut ise bu ilkelerin uygulanabilmesi için siyasal otoritenin zorunluluğunu vurgular. Devlet, mülkün sürekliliğini sağlayan zarurî bir yapı olarak görülür. Bu bağlamda meşhur "adalet mülkün temelidir" kaidesiyle ortaya konulan husus, devletin varlığının adaletle ayakta kalacağı, adaletin ortadan kalkmasıyla birlikte mülkün yani düzenli yönetim aygıtının çökeceği gerçeğidir.

---

[78] Zühaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî ve Edilletühû,* 6/651; Fetḥî ed-Dirînî, *Ḫaṣâ'iṣu't-Teşrî'i'l-İslâmî fi's-Siyâseti ve'l-Ḥükm* (Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 2013), 348; Münir Hâmid el-Beyâtî, *en-Nizâmü's-Siyâsî fi'l-İslâm: Mukâranan bi'd-Devleti'l-Kânûniyye* (Beyrut: Dârü'l-Arabiyye li'l-Mevsûât, 1982), 164.

[79] Serahsî, *Usûlü's-Serahsî,* 2/93; Zerkā, *Şerhu'l-Kavâidü'l-Fıkhiyye,* 1/61; Ekrem Buğra Ekinci, *İslâm Hukuku Umumi ve Hususi Hükümler* (İstanbul: Arı Yayınları, 2016), 42.

[80] en-Nevavi, *el-Alakatu'd-Devliyye en-Nüzumu'l-kadaiyye fi'ş-Şeri'ati'l-İslâmiyye* (Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabi, 1974), 26; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve İstılâhât-ı Fıkhiyye Kāmûsu* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1967), 8/249.

İmamet ve hilafet teorileri, devletin meşruiyetinin kurumsal çerçevesini belirlemiştir. Mâverdî, Gazzâlî ve Teftâzânî gibi alimler, devlet başkanlığını itikadî bir mesele olmaktan ziyade fıkhî bir mesele olarak değerlendirerek siyasal otoriteyi ilâhî iradeye dayalı, ancak insan iradesiyle belirlenen bir kurum olarak temellendirmişlerdir. İbn Haldun mülkü tabii, siyasî ve dinî olmak üzere üç düzlemde inceleyerek devletin toplumsal ve tarihsel bir zorunluluk olarak ortaya çıktığını belirtmiştir. İbn Haldun'a göre mülk, asabiyetin taşıyıcılığıyla doğar, adaletle devam eder ve zulümle yok olur. Siyasal istikrar, hukukî meşruiyetin fiilî bir sonucu olarak (adaletle) gerçekleşir.

İslâm hukukunda mülk, mülkiyetin korunması veya iktidarın meşrulaştırılması olmaktan ziyade adaletin, sorumluluğun ve emanete riayetin kurumsal zemini olarak anlaşılmalıdır. Mülk-milk-devlet üçgeni, İslâm siyaset düşüncesinin omurgasını oluşturur. Mülk, Allah'ın mutlak hâkimiyetinden türeyen ve insana sınırlı biçimde tevdi edilmiş bir emanettir. Devlet ise bu emaneti hukuk ve adalet aracılığıyla koruyan yapıdır. Adaletin tesisinin, hukukî bir zorunluluk ve mülkün bekasının ilâhî bir şartı olarak belirlenmesi gerektiği unutulmamalıdır.

Kaynakça | References

Akyüz, Vecdi. *Kur'an'da siyasi kavramlar*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1998.

Aliye, Semîra. *Naẓariyyetü'd-devle ve âdâbuhâ fi'l-İslâm*. Beyrut: Müessesetü'l-Câmiʿiyye, 1988.

Altuntaş, Halil - Şahin, *Muzaffer. Kur'ân-ı Kerîm Meâli.* Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.

Alvânî. Tâhâ Câbir. *el-Ezmetü'l-fikriyye ve menâhicu't-tağyîr*. Beyrut: Dâru'l-Hâdî, 2003.

Arslan, Ahmet. *İbn Haldûn*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017.

Avcı, Casim. "*Hilâfet*". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Avva, Muhammed Selim. *İslam devletinde yönetim şekli.* Tercüme: Âdem Yerinde. İstanbul: Mana Yayınları, 2011.

Aydın, Mehmet Akif. "İmamet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Aydın, Hakkı. "İslam Hukuku, Devlet ve Ahkam-İ Sultaniye İlişkisi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/2 (ts.), 57-80.

Bağdemir, Abdullah. "'Adalet mülkün temelidir' özdeyişi üzerine". *Turkish Studies İnternational Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 4/3 (2009), 283-296.

Bereketi. Muhammed Amim el-İhsan*. et-Tarifatu'l-Fıkhiyye*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2003.

Seyyid Bey, Muhammed. *Usûl-i fıkh -Medhal*. İstanbul: Matbaʿa-i Âmire, 1333.

el-Beyâtî, Münir Hâmid. *en-Nizâmü's-siyâsî fi'l-İslâm: Muqâranan bi'd-devleti'l-kânûniyye*. Beyrut: Dârü'l-Arabiyye li'l-Mevsûât, 1982.

Bilgin, Vejdi. *Fakih ve Toplum: Osmanlı'da Sosyal Yapı ve Fıkıh*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2003.

Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukuk-I İslâmiyye ve İstılâhât-I Fıkhiyye Kāmûsu. 8 cilt*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1967.

Canatan, Kadir. *İslâm Siyaset Düşüncesi ve Siyasetnâme Geleneği*. İstanbul: Doğu Kitabevi Yayınları, 2014.

el-Cessas Ebûbekr er-Razî. *Ahkâmu'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415.

Çelebi, Aşık. *Mi'racü'l-eyale.* Hazırlayan: Muhammed Usame Onuş, Abdurrahman Bulut, Ahmet Çelik. Editör: Özgür Kavak, Hızır Murat Köse. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018.

Çolak, Abdullah. "Mâverdî ve el-Ahkâmu's-Sultaniyyesi". *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 5/1 (2016), 173-215.

Davutoğlu, Ahmet. "Devlet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

ed-Dirînî, Fetḥî. *Ḫaṣâ'iṣu't-teşrîʿi'l-İslâmî fi's-siyâseti ve'l-ḥükm*. Beyrut: Müʾessesetü'r-Risâle, 2013.

Dümeycî, Abdullah b. *Ömer. el-İmâmetü'l-uzmâ ʿinde ehli's-sünneti ve'l-cemâʿati*. Riyad: Dâru't-Tayyibe, ts.

Ekinci, Ekrem Buğra. *İslam hukuku (umumi ve hususi hükümler)*. İstanbul: Arı Yayınları, 2016.

Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır Hak Dini Kur'ân Dili. *10 cilt*. İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1982.

en-Nevavi. *el-Alakatu'd-devliyye en-nüzumu'l-kadaiyye fi'ş-şeri'ati'l-İslamiyye*. Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabi, 1974.

Ergül, Ergin. *Hukukçu ve Siyasetçi Kimliğiyle İbn Haldun*. Ankara: Adalet Yayınevi, 2018.

Esed, Muhammed. *İslam'da Devlet ve Yönetim İlkeleri.* Çeviren: Sinan Yapıcı. İstanbul: İşaret Yayınları,

2018.

Es-Senhûrî, Abdürrezzâk Ahmed. *Fıḳhü'l-Ḫılâfe ve Teṭavvuruhâ Li-Tusbıḥa ʿuṣbetü Umemin Şarḳıyye.* Tahkik: Tevfîḳ Muḥammed eş-Şâvî – Nâdiye Abdürrezzâḳ es-Senhûrî. Mısır: Müessesetü'l-Risâle, 1999.

Ferhat, Koca. "Küreselleşme Sürecinde Müslümanların Geleneksel Kendini Tanıma Biçimlerinin Yenilenmesi Üzerine". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 53-75.

el-Ferra, Ebu Ya'la Muhammed b. el-Hüseyin b. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2000.

Gazzali, Ebu Hamid Muhammed b. *Muhammed. el-İktisad fi'l-İ'tikad.* Tahkik: Muzaffer Fevzi El-Ceber. Dımaşk: Daru'l-Hikme, 1994.

Gazzali, Ebu Hamid Muhammed b Muhammed. *Tahrirü's-Süluk Fi Tedbiri'l-Müluk-İslam Hükümdarları İçin Siyaset Rehberi.* Çeviren: Özgür Kavak. İstanbul: Klasik Kitap, 2016.

Geçit, Mehmet. "İslâm Kelâmında Siyaset ve İmamet Tartışmaları". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26/26 (2011), 67-97.

Gözler, Kemal. "'Devlet' Kelimesi Üzerine İkinci Deneme: 'Mülk'" "Dırjava" ve "Gosudartsvo" Kelimeleri Hakkında Bazı Düşünceler". *Türkiye günlüğü.* 130/41-45 (2017/Bahar).

Gözübüyük, Şeref. "Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları, Turhan Kitabevi". Ankara, 2009.

İbn Haldun. *Mukaddime.* Çeviren: Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018.

Hallaf, Abdulvahhab. *İlmu Usuli'l-Fıkh. Tahkik Muhammed Ebu'l-Hayr Es-Seyyid*. Dımeşk: Müessesetü'l-Risale, 2012.

Hallaq, Wael B. *İmkânsız Devlet.* Çeviren: Aziz Hikmet. İstanbul: Babil Kitap, 2020.

Hamidullah, Muhammed. *İlk İslam Devleti.* Çeviren: İhsan Süreyya Sırma. İstanbul: Beyan Yayınları, 2013.

Hassan, Ümit. *İbn Haldun Metodu ve Siyaset Teorisi*. İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2015.

İbn Âbidîn, Muhammed Emîn. *Reddü'l-Muhtâr 'Ale'd-Dürri'l-Muhtâr*. Tahkik: Adil Ahmed Abdülmevcud - Ali Muhammed Muavvaz. 12 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübül-İlmiyye, 1992.

İbn Manzûr. *Lisânü'l-ʿArab*. Beyrut: Dâru's-Sadr, 1414.

İmamoğlu, Abdullah Taha. *Hadis ve siyaset*. İstanbul: Beka Yayıncılık, 2015.

Karaman, Hayreddin. *Mukayeseli İslam Hukuku*. İstanbul: Nesil Yayınları, 1991.

Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mesûd b. Ahmed. *Bedâiu's-sanâi fî tertîbi'ş-şerâi*. Beyrut: Dârü'l-Erkâm bin Ebü'l-Erkâm, 1997.

Kavak, Özgür. "Dünya ve Din Siyaseti: Said B. İsmail El-Aksarayi'nin Siyaset İlmihalinde Hilafet". *İslam Araştırmaları Dergisi* 32 (2014), 63-98.

Köksal, Asım Cüneyd. *Osmanlılarda Siyaset-i Şer'iyye Fıkıh ve Siyaset*. Klasik Yayınları, İstanbul, 2016.

Mâverdî, Muhammed b Muhammed b Habîb el-Bağdâdî. *el-Aḥkâmü's-Sulṭâniyye*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 1994.

Merginânî, Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Ali b. *Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergānî. el-Hidâye şerhu bidâyeti'l-mübtedî. thk. Ahmed mahmud eş-Şehâde*. İstanbul: Dârul-Mizân, 2020.

Musa, Muhammed Yusuf. "Nizamü'l-hükmi fi'l-İslam". Beyrut: Daru'l-Fikri'l-'Arabi, ts.

Müslim. Ebü'l-Hüseyn Müslim B. El-Haccâc El-Kuşeyrî. *Sahih-İ Müslim*. Beyrut: Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, 2011.

Numan, Tariş Muhammed. *Eşkalü'l-Hükümat ve Mevkifu'ş-Şeriati'l-İslamiyye Minha*. Aden: Arva Üniversitesi Yayınları, 2017.

Okur, Kâşif Hamdi. "İslam Hukukunda İrtidat Fiili İçin Öngörülen Asli Yaptırım Üzerine Bazı

Düşünceler". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (Haziran2002), 344-364.

Osman, Muhammed Ra'fet. *Riyasetü'd-devle fi'l-fikhi'l-İslami*. Kahire: Daru'l-Kitabi'l-Cami'i, 1975.

Sadr, Sayed Kazem. *İslâm'ın Erken Döneminde İktisadi Sistem.* Çeviren: Hakan şahin. İstanbul: alBaraka Yayınları, 2020.

Sağlam, Mustafa. "Kur'an'da Mülk Kavramının Anlamsal Çerçevesi". *Umde Dini Tetkikler Dergisi*", 2019.

Sargın, İzzet. "İslam Hukuk Tarihinde Devlet ve Fonksiyonları". Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.

Schacht, Joseph. *İslâm Hukukuna Giriş*. Çeviren: Mehmet Dağ ve Abdulkadir Şener. Ankara: y.y, 1977.

Semerkandî, Alâuddîn. *Tuhfetü'l-fukahā*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 1994.

Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *Usûlü's-Serahsî.* Tahkik: Ebû'l-vefa el-Afgânî. Beyrut: Dârü'l-Mârife, 1390.

Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed*. el-Mebsût.* Tahkik: Kemal Abdülazim El-Anâni. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.

Şeltût, Mahmûd. *el-İslâm ʿaḳîdeten ve şerîʿaten.* Kahire: Dâru'ş-Şurûk, 18. Basım, 2001.

Şükri, Ali Yusuf. *en-Nizamü'd-düsturi fi'ş-şeriati'l-İslamiyye*. Beyrut: Menşuratü'l-Halebi'l-Hukukiyye, 2012.

Tahâvî, Ebû Caʿfer Ahmed b Muhammed b Seleme. *Şerḥu meʿâni'l-âşâr.* Tahkik. Muhammed Zührî En-Neccâr. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 1399.

Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî. *Şerhu'l-akâid*. İstanbul: Salah Bilici Kitapevi Yayınları, 1310.

İbn Teymiyye, Takıyyüddin Ahmed b. Abdilhalim b. Mecdiddin Abdisselam El-Harrani. *el-Kava'idu'n-Nuraniyyetü'l-Fıkhiyye*. Riyad: Daru İbn Cevziyye, 1422.

Türcan, Talip. *Devletin Egemenlik Unsuru ve Egemenlikten Kaynaklanan Yetkileri.* Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.

Türcan, Talip. "*Ülü'l-emr". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Türker, Ömer. "İbn Haldun Düşüncesinde Süreklilik ve Değişkenlik Bağlamında Mülkün Tabiatı". *İbn Haldun Çalışmaları Dergisi* 1 (2016), 123-140.

Yakıt, İsmail. "Kur'an Açısından Devlet ve Egemenlik Kavramları". *Uluslararası Avrupa Birliği Şurası Tebliğ ve Müzakereleri.* Ankara: TDV Yayınları, 2000.

Zerkā Ahmed b Muhammed. *Şerhu'l-Kavâʿidi'l-Fıkhiyye.* Neşreden: Mustafa Ahmed Ez-Zerkā. Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 1409.

Zeydan, Abdulkerim. *Ahkâmü'z-Zımmiyyîn ve'l-Müste'minîne Fî Dâri'l-İslâm*. Beyrut: Mektebetü'l-Kudüs, 1982.

Zeydan, Abdülkerim. *Nizâmu'l-Kazâ Fi'ş-Şerîâti'l-İslâmiyye*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984.

Zuhaylî, Vehbe. *el-Fıkhü'l-İslâmî ve Edilletuhu*. Dımeşk: Dâru'l-Fikr, 2012.